

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ

Літописна Пересопниця традиційно посідає особливе місце серед княжих центрів Волині завдяки так званій Першокнизі – першому перекладу українською мовою Євангелія, переписування якого завершено в місцевому монастирі Різдва Богородиці у 1561 р. Тривалий час місто було однією з найважливіших фортець Східної Волині, столицею окремого уділу, неодноразово згаданого у літописах. Завдяки цьому історія літописної Пересопниці та її пам'ятки віддавна привертала увагу дослідників – як істориків, так і археологів. Вивчення розвитку археологічних досліджень та історіографії цього княжого центру автор розробляє вже тривалий час¹. Однак за останнє десятиліття зроблено багато відкриттів, які вимагають нового сукупного розгляду, також стали очевидними актуальні проблеми перспективних досліджень.

Певну роль у зростанні інтересу саме до порівняно невеликого княжого міста відіграло відкриття у 1837 р. славетного Пересопницького Євангелія, яке здійснив Осип Бодяньський. Старожитності Пересопниці стали предметом зацікавлення української громадськості на хвилі поглиблення уваги до власного історичного минулого, що було безпосереднім наслідком становлення національної самосвідомості. Провідну роль у вивченні краю відігравав київський культурний осередок, що виник внаслідок розгортання діяльності Київського університету. Його перший ректор Михайло Максимович очолював етнографічний та історико-краєзнавчий напрями досліджень². У 1840 р. після короткої екскурсії історичними місцями Волині в журналі “Киевлянин”, який видавав історик, з'явилася його невелика стаття, присвячена Пересопниці³. У ній вчений подав пояснення походження назви міста, переповні пов'язані з ним події за літописними згадками, дав коротку історію монастиря на підставі актових матеріалів та принагідно виклав інші

¹ Терський С. В. Археологія та історичне краєзнавство Волині періоду 1946–1991 рр. // Наукові записки Львівського історичного музею (далі – НЗ ЛІМ). – Львів, 1999. – Вип. 8. – С. 196–233; *Його ж.* Дослідник літописної Пересопниці – Володимир Шелом'янець-Терський // Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею. – Рівне, 2011. – Вип. 9, ч. 1. – С. 158–162.

² *Його ж.* З історії розвитку археології

та історичного краєзнавства на Волині до Першої світової війни // НЗ ЛІМ. – Львів, 1997. – Вип. 6, ч. 1. – С. 153; *Його ж.* Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне, 2003. – С. 6–16.

³ Максимович М. Воспоминание о городах Пересопнице и Дубровицах // Киевлянин. – 1840. – Кн. 1. – С. 231–253; *Его же.* Собрание сочинений. – Киев, 1873. – Т. 2. – С. 393–404.

питання середньовічної історії України. Відтоді зацікавлення містом виразно зазначилося у колі вчених з його оточення. У 1845 р. пам'ятки літописної Пересопниці оглянув історик Микола Костомаров, який тоді викладав у Рівненській гімназії⁴. Наступного року в збірнику, виданому за сприянням редакції “Волинских губернских ведомостей”, вміщена стаття про Пересопницю професора Київської духовної академії, а згодом радника Волинського губерньського правління, письменника Віктора Аскоченського⁵.

Увага, якою Пересопниця користувалася серед провідних представників української історичної думки XIX ст. у зв'язку з відкриттям української Першокниги – Євангелія, сприяла популяризації інформації та зростанню інтересу до археологічних пам'яток міста. Короткі згадки про їх наявність у Пересопниці запропонували усі без винятку дослідники, що відвідували цю історичну місцевість упродовж XIX ст. Найбільше враження серед її пам'яток на той час викликали великі курганні могильники, які на декілька кілометрів простягалися навколо напівзапустілих земляних укріплень княжого міста, нагадуючи про колишню його багатолюдність. Певну увагу археологів до пам'яток Надстублянського краю привертали також окремі знахідки дорогоцінностей, що, нерідко, зникали безслідно при зміні власника. Так сталося, наприклад, зі скарбом золотих речей, випадково виявленим наприкінці XVIII ст. у с. Кривичі поблизу Пересопниці⁶.

Історія цілеспрямованого археологічного дослідження Пересопниці нараховує вже близько 150 років. Першими увагу археологів привабили поховання одного з найбільших на Волині курганного некрополя. Уже в 1850 р. невідомі особи розкопали декілька курганів на найбільших за площею могильниках поблизу с. Пересопниця і Білів⁷. У 1856 р. під час відрядження на Волинь завідувач музеєю університету ім. святого Володимира в Києві Яків Волошинський розкопав три кургани на могильнику в самій Пересопниці⁸. Результати цих пошуків викладено на сторінках “Краткого Отчета Императорского Университета им. Св. Владимира за 1857 г.” та в записках учасника розкопок Теофіла Стипулковського, які опублікував Тадеуш-Юрій Стецький⁹. Згодом, після виходу на пенсію у 1865 р., Я. Волошинський оселився в одному з сіл Волинської губернії, де продовжив дослідження курганів у Білеві та Старожуківі¹⁰. Роботи Я. Волошинського

⁴ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – Киев, 1989. – С. 465.

⁵ Аскоченский В. Пересопница // Очерки Волини в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях, издаваемые при ВГУ под ред. В. Аскоченского. – Житомир, 1847. – С. 65–67.

⁶ Krzywicz L. // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Т. 4. – С. 807.

⁷ Pozze H. G. Материалы для археологии

Волини // Труды III Археологического съезда в Киеве в 1874 г. – Москва, 1878. – Т. 1. – С. 163; Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 42.

⁸ Антонович В. Б. Археологическая карта... – С. 74.

⁹ Stecki T.-J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S. 182–183.

¹⁰ Żytynski L. O kurghanach i mogiłach na Wołyniu // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – Kraków, 1896. – R. 1893–1896. – Т. 2. – S. 19–23.

визнано найстаршими науково проведеними розкопками курганних могильників княжої доби в Україні¹¹.

Пам'ятки археології Пересопниці знайшли відображення у першій археологічній карті Волинської губернії, основу для якої уклали матеріали опитування волосних управ. Її автор – професор Варшавського університету Дмитро Самоквасов (1873)¹².

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дослідники княжої Пересопниці нагромаджували та уточнювали архівні й топографічні дані, переважно, стосовно монастиря. До цього доклалися київський історик Микола Петров¹³, парафіяльний священник із с. Сивки на Острожчині Аполоній Сендульський¹⁴ та історик-краєзнавець Волині Т.-Ю. Стецький¹⁵.

Наприкінці ХІХ ст. пересопницький некрополь потрапив до базових об'єктів, які розкопувала київський археолог Катерина Мельник, дружина відомого українського історика Володимира Антоновича. За сприяння Московського археологічного товариства у 1897–1898 рр. вона провела перші фахові дослідження курганних могильників VIII–ХІІ ст. на Волині. В околиці сіл Пересопниця, Білів і Старожуків тоді вивчено 93 кургани¹⁶. Речові матеріали з них спершу зберігалися у музеї археології Київського університету¹⁷, а згодом їх розпорочені рештки опинилися у фондах Київського історичного музею (тепер – Національний музей історії України).

Розвідки К. Мельник привернули пильну увагу української громадськості. Зокрема, їх результати знайшли відображення на сторінках “Історії України-Русі” Михайла Грушевського. Вчений по-новому інтерпретував багате поховання № 29 Пересопницького могильника, вважаючи небіжчика золотарем¹⁸. Дослідження К. Мельник викликали зацікавлення широких наукових кіла. Так, у “Записках”, які видавало Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, знаходимо докладну рецензію на статті дослідниці, присвячені роботам на Волині¹⁹. Не дивлячись на те, що вивчення пересопницьких курганів К. Мельник провадила притаманним для археологів

¹¹ Бліфельд Д. І. Могильники // Археологія Української РСР. – Київ, 1975. – Т. 3. – С. 303.

¹² Самоквасов Д. Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волинская губерния. – Санкт-Петербург, 1880. – 203 с.

¹³ Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. № 4. – С. 59–62.

¹⁴ Сендульский А. Село Пересопница Ровенского уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1880. – № 11. – С. 548–559.

¹⁵ Stecki T.-J. Z boru i stepu; Krzywicki J. Peresopnica // Słownik... – Warszawa,

1887. – Т. 8. – С. 6–7.

¹⁶ Мельник Е. Н. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897–1899 гг. // Труды XI Археологического съезда... – Т. 1. – С. 479–513; Ее же. Дневник раскопок в земле Лучан, произведенных в 1897–1899 гг. // Труды XI Археологического съезда... – Т. 1. – С. 514–576.

¹⁷ Курінний П. Історія археологічних знань про Україну (Серія “Скрипти”). – Мюнхен, 1970. – Ч. 37. – С. 39.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1991. – Т. І: І–Х вік. – С. 266.

¹⁹ Доманицький В. Рецензія // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1904. – Т. 62, кн. 6. – С. 4–5.

XIX ст. “колодязним методом”, за науковими результатами вони ще й сьогодні вважаються проведеними на високому для того часу рівні та залишаються цінним джерелом для вивчення культури давніх волинян²⁰.

Важливими є зроблені тоді ж спостереження за топографічним розташуванням уже зниклих курганних могильників та їх співвідношенням з укріпленнями середньовічної Пересопниці²¹. Однак залишки самих земляних укріплень описано лише поверхово.

Проте найцікавіші матеріали для роздумів щодо локалізації літописного міста Пересопниці дали результати проведених наприкінці XIX ст. польових розвідок В. Антоновича. Вчений здійснив перші наукові описи городищ Пересопниці. Візуально він вірно визначив більшу давність городища у с. Білів стосовно городища у с. Пересопниця. Однак тут історик виходив з невірної думки, що відносно велике за площею та потужне укріплення прямокутної форми у с. Пересопниця не має стосунку до літописного міста, а нібито є залишками укріплень, які спорудили в XV–XVI ст. князі Чорторийські для захисту заснованого тут монастиря. Рештками згаданого в літописах міста він вважав відносно незначне за територією, але оточене звідусіль чималими за площею курганными могильниками городище у с. Білів. Критерієм для такого висновку була подібність у розташуванні Білівського городища до інших укріплень княжої доби на вершині гори з крутими обривистими схилами, що їх В. Антонович вивчав у верхів'ях р. Стубли (Будераж, Варковичі, Ступно). Вчений вперше зняв окомірний план Білівського городища²². Однак дослідження поселенського комплексу розпочалися щойно напередодні Другої світової війни. Стан вивчення історії середньовічного міста на початок XX ст. до певної міри відображений у популярному нарисі, який Єлизавета Іванівна де Вітте (1833–34 (?) – дата смерті не встановлена), педагог, письменниця, дійсний член київського Історичного товариства Нестора Літописця підготувала у серії про стародавні міста Волині²³.

Окрема сторінка в археологічному й краєзнавчому вивченні Пересопниці та її околиць пов'язана з діяльністю барона Федора Рудольфовича Штейнгеля (1870–1946), власника маєтку Городок неподалік від Рівного, де він організував історико-археологічний музей²⁴. Результати проведених досліджень широко публікувалися на сторінках першого українського археологічного журналу “Археологическая летопись Южной России” (1899–1905), що видавався на кошти барона. Музей зосереджував дослідження насамперед на пам'ятках пересопницької округи. У Пересопниці Ф. Штейнгель вивчив п'ять курганів²⁵.

²⁰ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР: В 20-и т. – Москва, 1982. – С. 94.

²¹ Мельник Е. Н. Дневник раскопок... – С. 514–576.

²² Антонович В. Б. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы // Труды XI Археологического съезда... – Т. 1. – С. 148–154.

²³ де Вітте Е. И. Пересопница (Древ-

нейшие города Волини в историческом описании. Очерк 22) / Монографія... (приложение к “Почаевскому листку”). – Почаев, 1916.

²⁴ Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині. – Львів, 2010. – С. 38–39.

²⁵ Штейнгель Р. Ф. Раскопки курганов в Волинской губернии, произведенные в 1897–1900 гг. // Археологическая летопись

Порівняна бідність відкритих тоді поховань на речові знахідки зумовила припинення робіт. Музейна колекція пам'яток старовини, чимало з яких зібрано в Пересопниці та її околиці, була розпорошена та втрачена. Багатий науковий архів музею у роки Першої світової війни вивезено на Кубань, де його сліди загубилися²⁶.

У міжвоєнний період Пересопниця залишалася у полі зору археологів Варшави та Львова, а також місцевих краєзнавців²⁷. Дослідників цікавили насамперед видимі на поверхні об'єкти – кургани та ранньосередньовічні городища²⁸.

Завдяки раніше відомим і нововідкритим пам'яткам Пересопниця та її околиці потрапили під увагу варшавського археолога, директора Державного археологічного музею (далі — ДАМ) Романа Якимовича. Метою його дослідження була ділянка трансконтинентального шляху через Пересопницю. На його думку, вона знаходилася на шляху походу Болеслава Хороброго на Київ. У роботі подано панорамні малюнки з фотографій обстежених городищ, втім у Пересопниці та Білеві²⁹. Варшавський історик спирався на дані рівненського краєзнавця-аматора Якуба Гоффмана. Окрім обстеження городищ у 1929 р., варшавський археолог розкопав окремі поховання на той час ще збереженого курганного могильника. Усього він дослідив не менше семи ранньосередньовічних курганів, з яких походить цікава колекція жіночих скроневих кілець. Виявлені тоді s-кінцеві та одне ромбоциткове кільця, зокрема, можуть вважатися визначальними для вихідців із Західної Волині та новгородських словен відповідно.

1935 р. у зв'язку з повідомленням якогось Ружицького про руйнування підплитових ранньосередньовічних поховань у Пересопниці проводив дослідження відомий краєзнавець Я. Гоффман з Рівного³⁰. Віднайдені тоді матеріали передано до Державного археологічного музею у Варшаві. Під час Другої світової війни їх переплутали, а документація була втрачена³¹. У цьому ж музеї зберігаються археологічні матеріали (переважно, кераміка) Р. Якимовича з польових обстежень городищ у Пересопниці, Білеві та інших сусідніх місцевостей, а також окремі знахідки з пізніших розвідок Олександра Цинкаловського³².

Южной России. – Киев, 1901. – № 4. – С. 145–148.

²⁶ Терський С. В. Історія археології... – С. 48.

²⁷ Його ж. Розвиток археології та історичного краєзнавства на Волині у міжвоєнний період (1918–1945 рр.) // НЗ ЛІМ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 169.

²⁸ Staśko J. Rozmieszczenie grodzisk przedhistorycznych na Wschodzie Wołynia // Ziemia. – 1929. – S. 65–68.

²⁹ Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeolo-

gii // Rocznik Wołyński. – Równe, 1933. – T. 2. – S. 10–96.

³⁰ Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne. – 1960. – T. 5. – S. 249–250.

³¹ Ibidem.

³² Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. – Warszawa, 2001. – 123 s.

Городища в басейні р. Стубли стали об'єктом зацікавлення й інших дослідників. Зокрема, в 1937 р. їх комплекс обстежував краківський археолог Габріель Ленчик³³.

Докладніше дослідження міста розпочалося тільки у другій половині 1930-х років, коли територія давніше існуючого в ньому ставкового господарства була передана у власність Крем'янецького ліцею. Початок широко-масштабним рятівним археологічним роботам поклав, очевидно, візит Яна Фітцке, на той час консерватора, співробітника органів охорони пам'яток історії на теренах Волинського воєводства. Саме тоді з метою будівництва нових ставів розпочався забір ґрунту для насипання гребель з території висунутих у заплаву городищ у Пересопниці та Новожукові. Після втручання консерватора руйнування городищ припинено³⁴.

У 1936 р. співробітник Волинського крайового музею у Луцьку Сигізмунд Леський обстежив городище у Білеві. Незначний зібраний при цьому керамічний матеріал, датований тоді XI ст., зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею в Луцьку³⁵.

Важливе місце літописна Пересопниця займала у зацікавленнях волинського археолога і краєзнавця О. Цинкаловського, який упродовж 1935–1939 рр. працював співробітником музею у Крем'янці³⁶. Як уже згадано, з 1930 р. частина земель у селах Білів і Пересопниця, зокрема територія Білівського городища, відійшла до Крем'янецького ліцею, при якому діяв зазначений музей. Оскільки землі в околицях Пересопниці належали ліцеєві, рятівні розкопки, пов'язані з влаштуванням ставкового господарства, доручено О. Цинкаловському, на той час співробітнику тісно пов'язаного з ліцеєм Музею Крем'янецької землі, а за сумісництвом – делегату ДАМ у Варшаві. З коротких повідомлень преси, записів у музейній документації відомо, що основні польові роботи велися за його безпосередньої участі.

О. Цинкаловський працював насамперед на посаді Замостя, де на площі близько 1 га вивчив близько двадцяти напівземлянкових жител X–XIII ст. Тоді ж роботи охопили також згадані доісторичні цвинтарища на цьому урочищі та ґрунтове кладовище княжої доби. Відомо, що серед знахідок трапилися кам'яні жорна, скляний браслет, залізна сокира, ключ та інші залізні предмети доби раннього Середньовіччя³⁷. Висновки вченого стосовно датування цього посаду повністю підтвердили сучасні

³³ *Leńczyk G.* Dwa sprawozdania z wakacyjnych wycieczek na Wołyn i w powiat sieradzki // *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności.* – 1937. – Т. 42, nr 8. – S. 227–229; *Ejusdem.* Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie Wołyńskim // *Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym.* – 1938. – R. I, nr 3. – S. 35–38.

³⁴ *Działalność Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku.* – Łuck, 1938. – S. 17–18.

³⁵ Волинський обласний краєзнавчий музей. – Інв. книга № 5. – А-2218/ст. № А-1211; Інв. книга № 1 (1940 р.). – № 542/1–5.

³⁶ *Терський С. В.* Історія археології... – С. 80–81.

³⁷ *Cynkatowski A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 157; *Пастернак Я.* Нові археологічні надбутки Музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 рр. // *ЗНТШ.* – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 264.

дослідження³⁸. На полі на схід від городища, можливо, на “Пастівнику” або головному посаді, О. Цинкаловський відкопав ґрунтове тілопокладення з рештками одягу, гаптованого золотими нитками³⁹. Неподалік обстежено також рукотворну печеру-грот з матеріалами княжої доби. На захід від дитинця розкопано курган із одним похованим у дерев’яному зрубі⁴⁰.

Вчений прагнув вивчити місто комплексно, виявляючи усі структурні частини території⁴¹. Завдяки його роботам вдалося остаточно встановити розташування дитинця літописного міста та його основних посадів. В урочищах “Замостя” та “Пастівник” зафіксовано давню топоніміку та перекази, зокрема, про давнє розташування монастиря Різдва Богородиці⁴².

Упродовж міжвоєнних років дитинець Пересопниці разом з валами залишався орним полем, там було і декілька садиб та громадський шпихлір. На дитинці біля церкви на колишньому цвинтаріщі, порушеному, очевидно, внаслідок руйнування західного його кута під час земляних робіт 1936 р., О. Цинкаловський⁴³ дослідив рештки ґрунтових поховань у супроводі різнокольорового намиста, простежено й в’їзд на дитинець від сторони урочища Замостя.

Невеликі роботи проведено також на пам’ятках в околиці Пересопниці. Так, внаслідок пошкодження культурного шару на городищі “Замчисько” в с. Новожукові О. Цинкаловський зібрав певний речовий матеріал та простежив споруди княжої доби⁴⁴. Частину тодішніх знахідок він передав львівським українським музеям – Наукового товариства імені Т. Шевченка та Національному⁴⁵.

На жаль, більшість виявлених матеріалів, як і польова документація, після війни були втрачені. Окремі рештки цих колекцій зберігаються у Державному археологічному музеї у Варшаві, а також львівських історичному та Національному музеях⁴⁶. Не з’ясована доля основної частини матеріалів

³⁸ Терський С. В. Посад Замостя літописної Пересопниці у світлі археології // *Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали Х наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську 2000–2002 рр. Збірник наукових праць.* – Луцьк, 2002. – С. 151–152.

³⁹ *Synkalowski A. Materiały do pradziejów...* – S. 158.

⁴⁰ *Ibidem.* – S. 159.

⁴¹ *Його ж. Пересопниця // Наша Батьківщина.* – Львів, 1937. – С. 16–20.

⁴² *Його ж. “Стара Волинь і Волинське Полісся”. Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.* – Вінніпег, 1984. – Т. 2. – С. 233.

⁴³ *Ejusdem. Materiały do pradziejów...* – S. 190.

⁴⁴ *Пастернак Я. Нові археологічні на-*

бутки... – С. 264; *Rauhut L. Wczesnośrednio-wieczne materiały archeologiczne...* – S. 247; *Цинкаловський О. “Стара Волинь...”*... – Вінніпег, 1984. – Т. 1. – С. 402–403.

⁴⁵ *Терський С. В. Волинські матеріали княжої доби у фондах Львівського історичного музею // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції (Житомир, 7–10 вересня 1994 р.).* – Житомир, 1994. – С. 211–212; *Його ж. Дослідження та колекціонування старожитностей Волині львівськими музейними закладами (XIX – 1-а пол. XX ст.) // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник.* – Луцьк, 2004. – Вип. 3: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції Луцьк–Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. – С. 241–244.

⁴⁶ *Його ж. Археологічні матеріали княжої доби з досліджень Олександра Цинкаловського у фондах Львівського історичного*

цих розкопок – керамічних комплексів із понад 20 житлових споруд. Ймовірно, вони могли потрапити до фондів музею у Крем'янці, де їх знищила місцева комуністична номенклатура. Окремі фотографії вціліли серед документальних матеріалів О. Цинкаловського, переданих для Архіву історії унії, що формувався у Львові під опікою митрополита Андрея (Шептицького)⁴⁷. Сьогодні вони зберігаються у фонді Львівського греко-католицького митрополичого ординаріату в Центральному державному історичному архіві України у Львові⁴⁸.

Заслужують на увагу ретельні публікації у науковій періодиці окремих “видовищних” випадкових археологічних знахідок: на сьогодні вже легендарної бронзової фігурки коня I тис. до н. е.⁴⁹ та бронзової матриці XII–XIII ст. з сусіднього з Пересопницею с. Дядьковичі⁵⁰, що зберігалися відповідно у Волинському музеї в Луцьку та Державному археологічному музеї у Варшаві.

У передвоєнний час археологи зі Львова дослідили також курганний могильник епохи бронзи на східній околиці Пересопниці⁵¹.

Лихоліття Другої світової війни не тільки значно загальмувало вивчення археологічних пам'яток Волині, а й привело до нищення музейних фондосховищ, архівів та наукових кадрів. Зокрема, з фондів Волинського музею безслідно зникла унікальна бронзова фігурка коня. Усі ці обставини відкинули археологію Волині на покоління назад. Так, в узагальнюючій роботі Олексія Ратича, присвяченій пам'яткам княжої доби в західному регіоні України, основою для висновків про хронологію городища у Пересопниці стала згадана стаття В. Антоновича⁵².

У післявоєнні десятиліття, коли археологічні роботи на Волині виявилися згорнутими майже повністю, літописне місто лише оглядово характеризували у науковій літературі, а наявний археологічний матеріал з розкопок Пересопниці репрезентував Волинь у ряді узагальнюючих монографій з історії матеріальної культури. Це були, насамперед, добре задокументовані колекції ще з досліджень К. Мельник. Так, окремі предмети, знайдені у Пересопниці впродовж 1897–1898 рр., використано при укладенні підготовлених тоді до друку загальних оглядів еволюції ювелірного ремесла⁵³, а

музею // НЗ ЛІМ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 26–27.

⁴⁷ Йога ж. Історія археології... – С. 62.

⁴⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 408 (Львівський греко-католицький митрополичий ординаріат). – Оп. 46. – Спр. 1372 (Фото: Білів, Новожуків); Спр. 1392 (Фото розкопок О. Цинкаловського на ур. Замосте на Рівненщині, 1936 р.). – 11 арк.

⁴⁹ Szlankowna A. Kilka importow staroitalskich i zachodnioeuropejskich poludniowo-wschodniej Polski i Ukrainy // Swiatowit. – Warszawa, 1937. – Т. 17. – S. 293–295.

⁵⁰ Jakimowicz R. Nowe materiały do dzie-

jów zlotnictwa wczesnopolskiego // Wiadomości archeologiczne. – 1939(1948). – Т. 16. – S. 384–385.

⁵¹ Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. – Київ, 1982. – С. 100.

⁵² Ратич О. О. Древноруські пам'ятки на території західних областей УРСР. – Київ, 1957. – С. 41–42.

⁵³ Корзухина Г. Ф. О технике тиснения и перегородчатой эмали в Древней Руси X–XII вв. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Ленинград, 1946. – Вып. 13. – С. 45–46. – Рис. 10: а–в.

також комплекту спорядження вершника та його верхового коня⁵⁴ й водночас ще теж окремих узагальнюючих оглядових працях з археології України та її західного регіону⁵⁵.

Польове вивчення археологічних пам'яток відновив Павло Раппопорт з Ленінграда. 1961 р. складено нові схематичні плани городищ у Пересопниці та Біліві, встановлено їх приблизну хронологію. Для укріплень типу Пересопниці виділено окрему групу т. зв. "городищ волинського типу"⁵⁶. На городищі у Біліві виконано переріз валу, який дозволив продатувати спорудження цього комплексу. За результатами цих робіт дитинець міста занесено до переліку найважливіших археологічних пам'яток України⁵⁷.

Наступні розкопки, проведені на Білівському городищі в 1966 р. під керівництвом львівського археолога Вітольда Ауліха (1928–1994), дозволили встановити наявність на майданчику городища, поряд з матеріалами X–XI ст., також культурних напластувань зі спорудами, хібно датованими тоді XII–XIII ст. (насправді XI – початку XII ст.). За отриманими результатами зроблено висновок про невідповідність речового комплексу городища старожитностям княжого міста та запропоновано припущення про існування тут військового форпосту його північної околиці⁵⁸.

Однак з дослідженням дитинця Пересопниці далі зволікалося. Незважаючи на те, що на початку 60-х років городище взято під охорону держави як пам'ятку республіканського значення, з дозволу місцевої влади розпочато забудову території, яка триває й досі. Нові цегляні будівлі підвальними приміщеннями назавжди руйнують майже не вивчені напластування княжого міста. Тому питання охорони археологічного надбання у Пересопниці, як і в інших літописних містах Волині, стоїть дуже гостро. Йому було присвячено десятки публікацій у місцевій та загальнодержавній пресі від початку системного вивчення пам'ятки⁵⁹.

⁵⁴ Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. (Свод археологических источников. – Вып. Е1–36). – Ленинград, 1973. – Рис. 34: 4.

⁵⁵ Ратич О. О. Древньоруські пам'ятки... – Табл. I: 6; IX: 22; Археологія Української РСР. – Рис. 315, 338.

⁵⁶ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Ленинград, 1967. – № 140. – 241 с.

⁵⁷ Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список). – Київ, 1966. – С. 133.

⁵⁸ Ауліх В. В. Древнерусские городища в Западной Волини // Археологические открытия (далі – АО) 1966 года. – Москва, 1967. – С. 249–250; *Його ж.* До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці // Середні віки на Україні. – Київ, 1971. – Вып. 1. – С. 168–176.

⁵⁹ Терський В. С. Шукаючи сліди Пересопниці // Червоний прапор (Рівне). – 6 липня 1975. – № 131; *Його ж.* На залишках древнього міста // Червоний прапор (Рівне). – 28 липня 1976. – № 147; *Його ж.* Загадка легендарної Пересопниці // Жовтень. – Львів, 1977. – № 5. – С. 155–157; *Його ж.* Пересопниця // Пам'ятки України. – 1979. – № 4. – С. 62–63; Терський С. В. І заговорять кістки предків! // Волинь. Рівненський обласний часопис. – 7 квітня 1995. – Ч. 14(199). – С. 8; *Його ж.* Збудовують Пересопницю дачами! // Молодь України. Загальнополітична молодіжна газета. – 18 квітня 1995. – № 44(17232). – С. 3; *Його ж.* Давайте забудуємо Пересопницю дачами! // Сім днів. Рівненська міська газета. – 18–22 квітня 1995. – № 17(73). – С. 5; *Його ж.* Святе місце пустим не буває // Культура і життя. – 11 липня 1995 р. – С. 1; *Його ж.* Розкопки

Початок 1970-х років був періодом відродження в наукових колах інтересу до спадщини княжої доби на Волині. Саме тоді розпочалося фінансування регулярного дослідження літописного Дорогобужа, яке провадили рівненські археологи. Започаткувати систематичне вивчення іншого важливого княжого міста на території сучасної Рівненщини – Пересопниці випало Володимирові Терському, який до того багато років присвятив літописному Звенигороді біля Львова⁶⁰.

Комплексна експедиція, яку спершу очолював він, а згодом Святослав Терський, систематично працювала на пам'ятки літописного міста в 1974–1999 рр. Метою стало археологічне вивчення Пересопниці та її околиць. Упродовж 1974–1987 рр. його спільно фінансували Академія наук України та Рівненське обласне відділення Українського товариства охорони пам'яток історії і культури⁶¹, а в 1988–1993 рр. незначні кошти виділило лише обласне відділення Товариства охорони пам'яток та Управлінням культури обласної держадміністрації. У 1994–1999 рр. роботи велися також на кошти грантів з Державного фонду фундаментальних досліджень при Міннауки України.

Уже перший польовий сезон 1974 р. приніс цікаві результати: було проведено вдаль розкопки в гроті урочища Мигор та на дитинці. За весь час роботи вивчався дитинець Пересопниці та посадські райони в урочищах Пастівник, Мигор, Замостя, Жуківське й Білівське городища, городища околиць: в селах Сухівцях, Кривичах, Заріцькому, Дюксині⁶², а також некрополь Пересопниці⁶³, в районі якого у 1987 р. вдалося дослідити овальний майданчик з випаленої глини, що міг використовуватися для поховального ритуалу⁶⁴. Основними труднощами під час робіт була заборона мешканців проводити

у літописній Пересопниці // Вісті Рівненщини. – 1 грудня 1995. – № 89(435). – С. 7; *Його ж.* І воскресне пам'ять родоводу // Волинь. Рівненський обласний часопис. – 8 грудня 1995. – Ч. 29(234). – С. 8.

⁶⁰ *Шеломенцев-Терський В. С.* Древнерусский Звенигород Галицкий. Автореферат диссертации... к. и. н. – Киев, 1981. – 26 с.

⁶¹ *Его же.* Раскопки городища летописной Пересопницы // АО 1976 года. – Москва, 1977. – С. 390–391; *Его же.* Костерезная мастерская на городище летописной Пересопницы // АО 1977 года. – Москва, 1978. – С. 402; *Его же.* Раскопки летописной Пересопницы // АО 1978 года. – Москва, 1979. – С. 424; *Его же.* Исследование городища летописной Пересопницы // АО 1980 года. – Москва, 1981. – С. 322–323; *Его же.* Работы на городище летописной Пересопницы // АО 1982 года. – Москва, 1984. – С. 343–344; *Его же.* Новые данные о летописной Пересопнице // АО 1984 года. – Москва, 1986. – С. 330–331; *Его же.*

Работы на городище летописной Пересопницы // АО 1985 года. – Москва, 1987. – С. 438–439; *Его же.* К изучению древнерусских городов Западной Волини // АО 1986 года. – Москва, 1988. – С. 351–352.

⁶² *Терський С. В.* Дослідження городищ X–XI ст. в басейні р. Горинь // Остріг на порозі 900-ліття. Тези доповідей I-ї та II-ї краєзнавчих конференцій. – Остріг, 1992. – С. 54–55; *Його ж.* Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках // НЗ ЛІМ. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 41–67.

⁶³ *Шеломенцев-Терський С. В.* Пересопницкий некрополь X–XIII вв. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых археологов. Киев, октябрь 1987. – Київ, 1987. – С. 176.

⁶⁴ *Терський В. С., Терський С. В.* Нові матеріали з розкопок літописної Пересопниці та її околиць (1987–1988 рр.) // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 89–91.

дослідження на городах, а в тих випадках, коли це вдавалося робити, розміри та орієнтацію шурфів доводилось пристосовувати до меж окремих ділянок. Тому більшість розкопів вимушено закладалися на вільній від забудови території навколо храму святого Миколая. Виявлені предмети, включно з новітніми, ретельно фіксувалися починаючи від орного шару. Перші розкопи мали традиційні розміри – 10x10 м, поділені бровками на чотири сектори.

Систематичні археологічні дослідження 1970–1990-х років дали змогу по-новому переглянути історію та археологію цієї визначної пам'ятки⁶⁵. Зокрема, вивчено підоснову всього поселенського комплексу⁶⁶. На цьому етапі розпочалося планомірно дослідження найменше археологічно опрацьованих районів міста – передгородь, які до того зовсім випадали з поля зору. Отримані результати підтвердили їх перспективність і значно змінили уявлення про деякі особливості історичного минулого літописної Пересопниці⁶⁷. За віднайденими матеріалами В. Терський зробив спробу реконструювати зовнішній вигляд напівземлянкового житла – майстерні косторіза, відкритого на дитинці⁶⁸. Підсумовано також комплекс речових матеріалів, пов'язаних з військовою справою⁶⁹. Ряд категорій знахідок (предмети, що засвідчували тривале побутування дохристиянських традицій⁷⁰, поширення

⁶⁵ Терський-Шоломянцев В. С. Пересопниці // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннесловянський і древнерусський періоди). – Київ, 1990. – С. 124–126; Терський С. В., Терський В. С. Літописна Пересопниця, або Призабуте місто над Стублою // Родовід. Наукові записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика. – Київ, 1994. – № 7. – С. 47–53; Терський С. В. Літописна Пересопниця в світлі археології // Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею. – Рівне, 1996. – Вип. I. – С. 28–37; Його ж. Підсумки археологічних досліджень дитинця та передмість городища Пересопниця на Волині // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. – Rzeszów; Krosno; Przemysl; Sandomierz; Tarnów, 1996. – Т. 17. – С. 305–309; Його ж. Княже місто Пересопниця (До 850-річчя першої літописної згадки про історичний центр Погориння) // Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження. – Львів, 1999. – С. 54–56; Шеломенцев-Терський С. В., Шеломенцев-Терський В. С. Летописная Пересопниця (Итоги археологических исследований 1974–1991 гг.) // Материалы по археологии России. – Москва, 1995. – Вип. 2: Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – С. 58–66.

⁶⁶ Терський С. В. Поселення культури кулястих амфор у Пересопниці // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вип. 1: Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). – С. 131–139.

⁶⁷ Його ж. Посад Замостя... – С. 151–152.

⁶⁸ Його ж. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів, 2002. – Рис. 19.

⁶⁹ Його ж. Зброя та захисний обладунок населення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X–XII ст. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2010. – № 670: Держава та армія. – С. 14–29; Його ж. Спорядження дружинника Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у XII–XIV ст. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2011. – № 693: Держава та армія. – С. 16–25.

⁷⁰ Його ж. Про побутування язичницьких вірувань у населення Волині (IX–XIII ст.) // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4–5 травня 1992 р.). – Київ; Львів, 1992. – С. 57–58; Його ж. Волинські осередки дохристиянського культу (за археологічними даними) // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського “Святовіда”). Матеріали наукової конференції (снт. Гримайлів, Тернопільщина,

грамоти, імпорти⁷¹, зброя та спорядження вершника й коня⁷² та ін.) розглядалися у контексті синхронних волинських старожитностей. Зроблено спробу виокремити серед пересопницьких матеріалів об'єкти галицького походження⁷³. Вперше також накреслено історико-топографічний напрям розвитку міста від племінної доби до пізнього Середньовіччя, локалізовано більшість пам'яток його найближчої округи⁷⁴. Виявлені сліди перебування золотоординських воїнів та золотоординського імпорту дозволили поставити питання про роль Пересопниці у структурі східного прикордоння Галицько-Волинської держави XIII–XIV ст.⁷⁵

Водночас велися дослідження історико-топографічної ситуації у басейні р. Стубли, яку об'єднано як міську волость Пересопниці⁷⁶.

8–9 жовтня 1998 р.). – Львів, 1998. – С. 89–96; Шеломенцев-Терский С. В., Шеломенцев-Терский В. С. О языческих элементах в культуре населения Волыни в X–XIII вв. // VI Международный конгресс славянской археологии: Тезисы докладов советской делегации. – Москва, 1990. – С. 130–131.

⁷¹ Шеломенцев-Терский С. В. Ремесло и торговые связи Пересопницы в X–XIII вв. // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тезисы докладов IV конференции молодых ученых ИА АН СССР. – Москва, 1988. – С. 166–167; *Його ж.* Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.) (до постановки проблеми) // НЗ ЛІМ. – Львів, 1995. – Вип. 4, ч. I. – С. 73–88; *Його ж.* Про писемність у містах Західної Волині X–XIV ст. (за археологічними даними) // НЗ ЛІМ. – Львів, 1996. – Вип. 5, ч. I. – С. 74–95.

⁷² *Його ж.* Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2006. – № 571: Держава та армія. – С. 8–18.

⁷³ *Його ж.* Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII–XIV ст.) // Міжнародна археологічна конференція “Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр”, Львів, 27–29 вересня 1994 р.: Тези доповідей і повідомлень. – Львів, 1994. – С. 27–28.

⁷⁴ *Його ж.* Літописний Заріцьк // Слово правди (Рівне). – 18 жовтня 1987; *Його ж.* Соціальна топографія літописних міст Надстублянщини в X–XIII ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конфе-

ренції 26–28 травня 1988 р. – Луцьк, 1988. – С. 95–97; *Його ж.* Історична топографія та забудова Пересопниці XII–XIII ст. у світлі нових археологічних досліджень // Волинь незабутня. Тези VI регіональної науково-практичної конференції “Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України”. – Рівне, 1995. – С. 8–9.

⁷⁵ *Його ж.* Пересопниця після Батия. Нові знахідки // Археологічні студії. – Київ; Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 217–223; *Його ж.* Галицько-Волинська держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) // НЗ ЛІМ. – Львів, 2000. – Вип. 9. – С. 179–201; *Його ж.* Багатий будинок золотоординського часу на городищі у Пересопниці // Археологічні дослідження в Україні 1994–1995 років. – Київ, 2000. – С. 171–174; *Його ж.* Східний кордон Волинського князівства після походу хана Батия // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2010. – № 22. – С. 4–9.

⁷⁶ *Його ж.* Пересопницька волость XI–XIII ст. // Молоді учені-суспільствознавці УРСР – 70 річчю Великого Жовтня: Тези республіканської науково-теоретичної конференції 17–18 грудня 1987 р. – Львів, 1987. – С. 159–160; *Його ж.* Пересопницька волость // Родовід. Наукові записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика. – № 7. – С. 54–55; *Його ж.* Оборонний комплекс княжого міста Пересопниці // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2008. – № 634: Держава та армія. – С. 8–17; *Його ж.* Оборонні укріплення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X–XIII ст. // Вісник Національного університету

Встановлено її місце серед інших міських волостей історичної Погорини⁷⁷, показано зміну історичної ролі місцевих адміністративних центрів упродовж майже тисячолітнього їх розвитку⁷⁸, з'ясовано ключове розташування Пересопниці у мережі стратегічних шляхів Волині⁷⁹.

Вперше вдалося надійно локалізувати розташування храмової ділянки на дитинці⁸⁰. Археологічні дослідження та узагальнення історичного контексту остаточно довели зміну місця розташування монастиря Різдва Богородиці, вперше подано його розгорнуту історію⁸¹. Визначальними фактами, з'ясованими в цьому питанні, було віднайдення фундаментів будівлі XVI–XVII ст.⁸² та парного гробівця цього часу поряд з діючим храмом святого Миколая⁸³. Як виявилось згодом, поховання, обкладені вздовж периметра стінкою з цегли, мали значне поширення на прицерковних кладовищах Волині у XIII–XVII ст.⁸⁴

Узагальнений погляд на історичний розвиток Пересопниці протягом останніх тисячі років подано в науково-популярній монографії⁸⁵ та численних статтях у пресі⁸⁶. Здобуті упродовж 1974–1999 рр. археологічні матеріали залишаються базовими для вивчення літописного міста та дозволяють

“Львівська політехніка”. – 2009. – № 652: Держава та армія. – С. 14–19.

⁷⁷ Шеломенцев-Терський В. С., Шеломенцев-Терський С. В. Давньоруське Погориння // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології). Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 53–54.

⁷⁸ Терський С. В. До проблеми формування первинних міських осередків Південно-Західного Погориння у IX–XIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції, м. Рівне, 7–9 квітня 1993 року. – Рівне, 1993. – С. 71–73.

⁷⁹ Його ж. Військова інфраструктура Волинського князівства в XI–XIV ст. Автореферат дисертації... доктора історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Львів, 2011. – С. 14, 18.

⁸⁰ Його ж. Розкопки городища Пересопниці в 1991 р. // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 121–122; Шолом'янець-Терський В., Терський С. Про локалізацію княжої церкви у Пересопниці // “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 77–78.

⁸¹ Терський С. В., Терський В. С. Мо-

настирі княжої Пересопниці // Волинь незабутня: Тези IV регіональної науково-практичної конференції “Краєзнавчі дослідження з історії Волині: Нові підходи, форми і методи”. – Рівне, 1993. – С. 15–17; Терський С. В. Призабуте місто над Стублою // Волинь (Рівне). – 16 квітня 1993. – № 2. – С. 4–5; Його ж. Монастир у Пересопниці // Вільне слово (Рівне). – 26 травня 1993. – С. 3; Його ж. Призабуте княже місто // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – № 7–9. – С. 28–32.

⁸² Терський В. С. Работы на Пересопницком городище // АО 1983 года. – Москва, 1985. – С. 364–365.

⁸³ Терський С. В. Робота археологічної експедиції по дослідженню літописної Пересопниці в 1993 р. // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ, 1997. – С. 137–138.

⁸⁴ Його ж. Дослідження у Володимирі та Зимно // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – Київ, 2002. – С. 78–80.

⁸⁵ Його ж. Пересопниця. Краєзнавчий нарис.

⁸⁶ Терський В. С., Терський С. В. Загадки літописної Пересопниці // Вісті Рівненщини (Рівне). – 17 серпня 1991; Терський С. В. Прадавні ювеліри Волині // Вільне слово. Газета Рівненської обласної державної адміністрації. – 16 жовтня 2002. – № 79(13703). – С. 3.

суттєво доповнити існуючі уявлення про історію і розвиток культури краю в різні періоди⁸⁷.

Із здобуттям Україною незалежності позбавились зацікавлення у суспільстві історичною долею та значенням літописного міста. Поштовхом до цього стало піднесення Пересопницького Євангелія до рівня державного атрибуту, невід'ємного при інавгурації Президентів. У зв'язку з цим з'явилася низка популярних публікацій місцевих краєзнавців, які спиралися на доробок вчених XIX ст. та матеріали, що здобули й узагальнили В. та С. Терські. Так, запропоновано характеристику суспільного життя Пересопниці через порівняння з іншими містами краю та Русі загалом⁸⁸. Проблем історії Пересопницького монастиря торкалися українські історики початку XXI ст. Михайло Довбищенко⁸⁹ та Сергій Горін⁹⁰. У зв'язку з прагненнями влади відповідно відзначити місцерозташування цього монастиря, автор⁹¹ ще раз наголосив на археологічному віднайденні його решток поруч з діючим храмом святого Миколая.

Особливістю сучасного етапу археологічного вивчення Пересопниці упродовж останніх десяти років є активне включення в роботу місцевих дослідників – співробітників пам'яткоохоронних підрозділів Інституту археології НАН України. Поштовхом для цього стало несподівано щедре фінансування облдержадміністрації для експедицій під керівництвом рівненського археолога Богдана Прищепи (2002–2005). Тоді вдалося опрацювати близько 0,05 га в північній частині посаду “Пастівник” та відкрити рештки ґрунтового могильника XIII ст. із слідами дерев'яного храму⁹². Починаючи від робіт 2002 р., значно зросла кількість виявлених предметів із

⁸⁷ Див.: Терський С. В. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави // НЗ ЛМ. – Львів, 2001. – Вип. 10. – С. 130–158.

⁸⁸ Михайлова И. Б. Городские общины Погорья в XI – середине XIII вв. // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. – Санкт-Петербург, 1994. – Вип. 4. – С. 7–12.

⁸⁹ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – Київ, 2008. – 882 с.

⁹⁰ Горін С. М. Пересопницький монастир Різдва Пресвятої Богородиці (до 1630 року) // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 222–229.

⁹¹ Терський С. В. Локалізація монастиря Різдва Пречистої Богородиці у Пересопниці: історіографія питання // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – Рівне, 2012. – № 14: Серія “Історичні та політичні науки”. – С. 106–110.

⁹² Прищепя Б. А. Розкопки на посаді Пересопниці // Археологічні відкриття в Україні (далі – АБУ) 2001–2002 рр. – Київ, 2003. – С. 232–234; *Його ж.* Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. // АБУ 2002–2003 рр. – Київ, 2004. – Вип. 6. – С. 267–271; *Його ж.* Дослідження Пересопниці // АБУ 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 7. – С. 259–262; *Його ж.* Ювелірні вироби з Пересопниці доби середньовіччя // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2006. – Вип. 4: Матеріали наукової конференції 25–26.10.2006 р. – С. 159–167; *Його ж.* Дослідження поселення ранніх слов'ян у Пересопниці // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2010. – Вип. 14. – С. 276–295; *Його ж.* Археологічні дослідження садиб епохи Київської Русі на посаді княжої Пересопниці // Волино-Подільські археологічні студії. – Луцьк, 2012. – Вип. 3: Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941–2006). – С. 61–75.

металу завдяки регулярному застосуванню металодетекторів під час польових досліджень. При цьому, однак, збір матеріалу, який здійснювали професійні археологи цими методами у верхніх напластуваннях дитинця та посадів, нерідко провадився досить хаотично. Світлини окремих об'єктів, які поповнювали приватні колекції, з'явилися у наукових публікаціях⁹³.

Значний поштовх у нагромадженні речових пам'яток з території літописного міста та його округи, насамперед зусиллями так званих "чорних археологів", відбувся у зв'язку зі створенням у серпні 2011 р. Культурно-археологічного центру "Пересопниця" (далі — КАЦ), для потреб якого вбудовано величний музейний комплекс. У цьому зв'язку значно поживалися дослідження, які в 2011–2012 рр. охопили більшість топографічних одиниць міста⁹⁴. Як і в інших частинах держави, в Рівненській області право на польові роботи монополізували філії Інституту археології НАН України – державні підприємства "Волинська старовина" та "Рівненська старовина". Починаючи від сезону 2011 р., більшість знахідок з території Пересопниці здається до фондів згаданого КАЦ "Пересопниця". Так на бюджетні кошти створено вузькопрофільований краєзнавчий осередок з вивчення Пересопниці. Однак залишаються невирішеними проблеми влаштування постійного нагляду за земляними роботами, обстеження та фіксування усіх траншей і котлованів, які дозволили б досить повно зафіксувати стратиграфію культурних нашарувань на значній частині території.

Незважаючи на двохсотрічну історію археологічного вивчення території літописного міста, досі не отримала вирішення ціла низка важливих проблем, що стосуються як ранніх періодів розвитку його самого, так і етапів, на яких відбулося припинення функціонування на рубежі XIII–XIV ст. чи наприкінці XIV ст. Існує також немало інших питань, з'ясування яких є конче необхідним. Остаточо не локалізовано оборонні укріплення окольного города, археологічно не перевірено наявність ранньосередньовічних укріплень Старожукова (зокрема, в урочищі Позарів).

Однією з причин цього є нерівномірність опрацювання культурних нашарувань різних частин містобудівельної структури Пересопниці, а також недостатнє вивчення значної частини її найближчої округи. Поки найсистемніше досліджено дитинець, проте роботи найчастіше зосереджувалися у його західній частині. Інші райони міста досі освоєно фрагментарно. Територія "окольного міста" доступна значно гірше за інші його частини і, незважаючи на щільну сучасну забудову, може дати багато цікавих відкриттів.

Тільки в останні десятиліття продовжені розкопки на передгороддях (передмістях) в урочищах Пастівник та Замостя. Міські некрополі досить

⁹³ Луць В. Невідомі пам'ятки сфрагістики і металопластики Волині домонгольської доби // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Матеріали VII наукової конференції по волинському іконопису, м. Луцьк, 27–28 листопада 2000 р. – Луцьк, 2000. – С. 22–24.

⁹⁴ Вашета М. П., Златогорський О. Є.

Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2012. – Вип. 10. – С. 244–247; Златогорський О. Є., Вашета М. П., Самолюк В. О. Археологічні дослідження в с. Пересопниця // АБУ 2012 р. – Київ; Луцьк, 2012. – С. 428–430.

інтенсивно вивчалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Але відкриття 2003–2005 рр. на нововиявленому ґрунтовому некрополі переконали в необхідності продовжити ці роботи на новому рівні.

Надзвичайно важливим є також питання охорони та збереження культурних нащарувань Пересопниці. Так само досі не здійснено суцільного археологічного обстеження усієї території середньовічної Пересопницької волості, що унеможлиблює реконструкцію цілісної картини її життєдіяльності як одного з центральних та найзаселеніших теренів Волинської землі та князівства. Дотепер не узагальнено матеріалів археологічних пам'яток пізньосередньовічної Пересопниці. У перспективних планах розвитку музейного комплексу повинно бути зазначене повне виявлення та трасування на поверхні локалізованого у 1974–1999 рр. комплексу монастиря Різдва Богородиці, а також решти середньовічних культових об'єктів Пересопниці. Ці та інші проблеми стоятимуть у найближчі десятиліття.

Попри певний прогрес у вивченні княжого міста, досягнутий за останнє десятиліття, суттєві зрушення у дослідженні Пересопниці, як і більшості археологічних пам'яток України, можливі лише за умови подолання монополії однієї бізнес-структури у цілій галузі пам'яткоохоронної діяльності.

Національний університет "Львівська політехніка